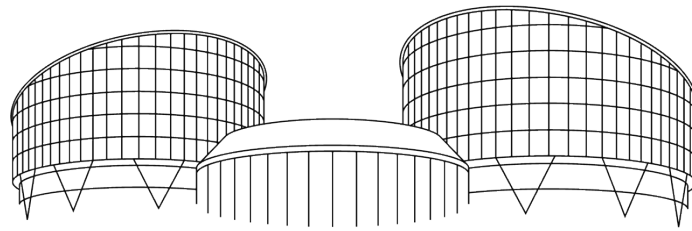

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

© Consiliul Europei/Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 2012. Această traducere a fost efectuată cu sprijinul Fondului fiduciar pentru drepturile omului al Consiliului Europei (www.coe.int/humanrightstrustfund). Nu obligă Curtea. Pentru mai multe informații, a se vedea referințele cu privire la drepturile de autor de la sfârșitul prezentului document.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2012. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court. For further information see the full copyright indication at the end of this document.

© Conseil de l'Europe/Cour Européenne des Droits de l'Homme, 2012. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour. Pour plus de renseignements veuillez lire l'indication de copyright/droits d'auteur à la fin du présent document.

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

MAREA CAMERĂ

CAUZA LAUTSI ȘI ALȚII ÎMPOTRIVA ITALIEI

(Cererea nr. 30814/06)

HOTĂRÂRE

STRASBOURG

18 martie 2011

Prezenta hotărâre este definitivă. Documentul poate suferi modificări de formă.

În cauza Lautsi și alții împotriva Italiei,

Curtea Europeană a Drepturilor Omului, reunită în Mare Cameră compusă din:

Jean-Paul Costa, *președinte*,
Christos Rozakis,
Nicolas Bratza,
Peer Lorenzen,
Josep Casadevall,
Giovanni Bonello,
Nina Vajić,
Rait Maruste,
Anatoly Kovler,
Sverre Erik Jebens,
Päivi Hirvelä,
Giorgio Malinverni,
George Nicolaou,
Ann Power,
Zdravka Kalaydjieva,
Mihai Poalelungi,
Guido Raimondi, *judecători*,

și Erik Fribergh, *grefier*,

După ce a deliberat în cameră de consiliu, la 30 iunie 2010 și, respectiv, 16 februarie 2011,

Pronunță prezenta hotărâre, adoptată la cea de-a doua dintre datele menționate anterior:

PROCEDURA

1. La originea cauzei se află cererea nr. 30814/06 îndreptată împotriva Republicii Italiene, prin care un resortisant al acestui stat, Soile Lautsi (“reclamanta”), a sesizat Curtea la 27 iulie 2006 în temeiul articolului 34 din Convenția pentru apărarea drepturilor omului și a libertăților fundamentale (“Convenția”). Reclamanta a susținut că introduce prezenta cerere, atât în nume propriu, cât și în numele fiilor săi, Dataico și Sami Albertin, care erau minori la data formulării cererii. Cei din urmă, care au devenit, între timp, majori, au confirmat că doresc să-și mențină calitatea de reclamanți (“al doilea și al treilea reclamant”).

2. Reclamanții sunt reprezentați în fața Curții de către domnul N. Paoletti, avocat în Roma. Guvernul italian (“Guvernul”) este reprezentat de către Agentul său, doamna E. Spatafora, și de către co-Agenți, domnul N. Lettieri și doamna P. Accardo.

3. Cererea a fost atribuită Secției a doua a Curții (conform articolului 52 § 1 din regulamentul Curții). Pe data de 1 iulie 2008, o cameră a acestei secții compusă din următorii judecători: Françoise Tulkens, Antonella Mularoni, Vladimiro Zagrebelsky, Danutė Jočienė, Dragoljub Popović, András Sajó și Işıl Karakaş a decis să comunice Guvernului cererea, în temeiul articolului 29 § 3 din convenție, și că admisibilitatea și fondul cauzei vor fi examinate împreună.

4. Pe data de 3 noiembrie 2009, o cameră a aceleiași secții, compusă din următorii judecători: Françoise Tulkens, președinte, Ireneu Cabral Barreto, Vladimiro Zagrebelsky, Danutė Jočienė, Dragoljub Popović, András Sajó și Işıl Karakaş a declarat cererea admisibilă și a decis, în unanimitate, că a fost încălcat articolul 2 din Protocolul nr. 1, combinat cu articolul 9 din convenție, și că examinarea capătului de cerere întemeiat pe articolul 14 din convenție nu este necesară.

5. Pe data de 28 ianuarie 2010, Guvernul a cerut ca această cauză să fie trimisă Marii Camere, în temeiul articolului 43 din convenție și a articolului 73 din regulament. Pe data de 1 martie 2010, un panel al Marii Camere a admis cererea de trimitere.

6. Compunerea Marii Camere a fost determinată în conformitate cu prevederile articolului 26 §§ 4 și 5 din convenție și a articolului 24 din regulament.

7. Atât reclamantii cât și Guvernul au depus observații scrise suplimentare pe fondul cauzei.

8. Permisivitatea de a interveni în procedura scrisă a fost acordată (articolul 36 § 2 din convenție și 44 § 2 din regulament) unui grup de treizeci și trei de parlamentari europeni acționând împreună, organizației neguvernamentale Monitorul Grec Helsinki, care intervenise anterior și în fața Camerei, organizației neguvernamentale *Associazione nazionale del libero Pensiero*, organizației neguvernamentale *European Centre for Law and Justice*, organizației neguvernamentale *Eurojuris*, organizațiilor neguvernamentale Comisia Internațională a Juriștilor, *Interrights* și *Human Rights Watch*, acționând împreună, organizațiilor neguvernamentale *Zentralkomitee der deutschen katholiken*, *Semaines sociales de France* și *Associazioni cristiane lavoratori italiani*, acționând împreună, și guvernelor Armeniei, Bulgariei, Ciprului, Federației Ruse, Greciei, Lituaniei, Maltei, Principatului Monaco, României și Republicii San Marino.

Guvernelor Armeniei, Bulgariei, Ciprului, Federației Ruse, Greciei, Lituaniei, Maltei și Republicii San Marino li s-a permis, de asemenea, să intervină colectiv și în procedura orală.

9. O audiență publică a avut loc în Clădirea Drepturilor Omului, Strasbourg, pe data de 30 iunie 2010 (articolul 59 § 3 din regulament).

S-au prezentat în fața Curții:

(a) *pentru Guvernul pârât*

Dl Nicola LETTIERI,
Dl Giuseppe ALBENZIO,

*co-Agent,
consilier;*

(b) *pentru reclamanți*

Dl Nicolò PAOLETTI,
Dna Natalia PAOLETTI,
Dna Claudia SARTORI,

*avocat,
consilieri;*

(c) *pentru guvernele Armeniei, Bulgariei, Ciprului, Federației Ruse, Greciei, Lituaniei, Maltei, și Republicii San Marino, terți intervenienți:*

Dl Joseph WEILER, Profesor de drept, Universitatea New York, *avocat*,
Dl Stepan KARTASHYAN, Reprezentant Permanent Adjunct al
Armeniei pe lângă Consiliul Europei,
Dl Andrey TEHOV, Ambasador, Reprezentant Permanent al Bulgariei
pe lângă Consiliul Europei,
Dl Yannis MICHILIDES, Reprezentant Permanent Adjunct al Ciprului
pe lângă Consiliul Europei,
Dna Vasileia PELEKOU, Reprezentant Permanent Adjunct al Greciei
pe lângă Consiliul Europei,
Dl Darius ŠIMAITIS, Reprezentant Permanent Adjunct al Lituaniei
pe lângă Consiliul Europei,
Dl Joseph LICARI, Ambasador, Reprezentant Permanent al Maltei
pe lângă Consiliul Europei,
Dl Georgy MATYUSHKIN, Agent Guvernamental al Federației Ruse,
Dl Guido BELLATTI CECCOLI, co-Agent al Guvernului Republicii
San Marino, *Consilieri.*

Curtea a ascultat intervențiile domnului Nicolò Paoletti, a doamnei Natalia Paoletti, a domnilor Lettieri, Albenzio și Weiler.

ÎN FAPT

I. CIRCUMSTANȚELE CAUZEI

10. Reclamanta și cei doi fii ai săi, Dataico și Sami Albertin, reclamânți la rândul lor, s-au născut în 1957, 1988, respectiv, 1990 și locuiesc în Italia. În anul școlar 2001-2002, Dataico și Sami au urmat cursurile școlii publice *Istituto comprensivo statale Vittorino da Feltre* din Abano Terme. Un crucifix era expus pe perete în fiecare sală de clasă din școala respectivă.

11. Pe data de 22 aprilie 2002, în timpul unei întâlniri a consiliului de administrație a școlii, soțul reclamantei a criticat prezența simbolurilor religioase în sălile de clasă, în mod special a crucifixelor, și a întrebat dacă ar putea fi înlăturate. Pe data de 27 mai 2002, cu zece voturi pentru, două împotrivă și o abținere, consiliul de administrație a școlii a decis să mențină simbolurile religioase în sălile de clasă.

12. Pe data de 23 iulie 2002, reclamanta a contestat această decizie în fața Curții Administrative din Veneto, susținând o încălcare a principiului laicității, în temeiul articolului 3 (principiul egalității) și a articolului 19 (libertatea religioasă) din Constituția italiană, a articolului 9 din convenție și a principiului imparțialității administrației publice (articolul 97 din Constituție).

13. Pe data de 3 octombrie 2002, Ministerul Educației, Universităților și Cercetării a adoptat Directiva nr. 2666, instruind serviciile competente din subordine să adopte măsurile necesare astfel încât consiliile de administrație ale școlilor publice să asigure prezența crucifixelor în sălile de clasă (a se vedea paragraful 24, infra).

Pe data de 30 octombrie 2003, Ministerul a intervenit în procedura judiciară inițiată de reclamantă, susținând că cererea sa este nefondată, deoarece prezența crucifixelor în sălile de clasă din școlile publice se întemeie pe articolul 118 din decretul regal nr. 965 din 30 aprilie 1924 (regulamentele interne ale școlilor gimnaziale) și pe articolul 119 din decretul regal nr. 1297 din 26 aprilie 1928 (pentru aprobarea regulamentelor interne ale școlilor primare, a se vedea paragraful 19, infra).

14. Printr-o decizie adoptată la data de 14 ianuarie 2004, Curtea Administrativă a sesizat Curtea Constituțională cu o cerere de verificare a constituționalității articolelor 159 și 190 din decretul-lege nr. 297 din 16 aprilie 1994 (pentru aprobarea textului unic al pachetului legislativ privind educația și stabilimentele școlare), în raport cu articolele 118 și 119 ale decretelor regale menționate anterior și a articolului nr. 676 din același decret-lege, având în vedere principiul laicității statului și articolele 2,3,7,8,19 și 20 din Constituție.

Articolele 159 și 190 prevedeau în sarcina municipalităților obligația de a achiziționa și furniza mobilierul în școlile primare și gimnaziale. Articolul

119 din decretul din 1928 prevedea ca fiecare sală de clasă să fie dotată cu un crucifix și articolul 118 din decretul din 1924 prevedea ca fiecare sală de clasă să fie dotată cu un portret al regelui și cu un crucifix. În articolul 676 din decretul-lege nr. 297 se stipula că prevederile care nu sunt incluse în actul unic rămân în vigoare, “cu excepția acelor prevederi contrare sau incompatibile cu textul unic, caz în care aceste prevederi vor fi abrogate”.

Printr-o decizie din 15 decembrie 2004 (nr. 389), Curtea Constituțională a respins ca inadmisibilă sesizarea Curții Administrative, cu motivarea că aceasta privea doar prevederi din regulamente (articolele 118 și 119 menționate anterior) și nu din acte cu statut de lege, aceste prevederi neputând face obiectul unui control de constituționalitate.

15. Pe data de 17 martie 2005, Curtea Administrativă a respins acțiunea reclamantei. După ce a statuat că articolul 118 din decretul regal din 30 aprilie 1924 și articolul 119 din decretul regal din 26 aprilie 1929 erau încă în vigoare și că “principiul laicității statului face parte din moștenirea legală a Europei și a democrațiilor occidentale”, a conchis că prezența crucifixelor în sălile de clasă din școlile publice, având în vedere semnificația care ar trebui să li se atribuie, respectă acest principiu. Curtea a arătat că, deși crucea este un simbol, fără îndoială, religios, este un simbol al creștinătății în general și nu doar al catolicismului, servind astfel ca punct de referință și pentru alte confesiuni. De asemenea, crucifixul este un simbol istoric și cultural, având o “valoare identitară” pentru poporul italian prin aceea că a “reprezentat, într-o oarecare măsură, o caracteristică a dezvoltării istorice și culturale a Italiei și, în general, a întregii Europe și a fost o bună sinteză a acestei dezvoltări”. Curtea Administrativă a arătat în continuare că trebuie să considerăm crucea ca fiind un simbol al sistemului de valori ce caracterizează Constituția italiană. Motivarea hotărârii a fost următoarea:

“... 11.1. În acest stadiu, Curtea, conștientă fiind că deschide o cale dificilă și pe alocuri, alunecoasă, trebuie să observe că religia creștină, împreună cu fratele său mai în vârstă, iudaismul – cel puțin de la Moise încolo și, în mod cert, conform interpretării talmudice – au plasat toleranța și protejarea demnității umane în centrul credinței lor.

În mod singular, creștinismul – de exemplu, prin sintagma binecunoscută și adesea greșit interpretată “Să dăm Cezarului ce-i al Cezarului...” – prin accentul pe care-l pune pe iubirea față de aproapele și mai ales, prin importanța acordată carității, conține, în substanță, principiile de toleranță, egalitate și libertate, care stau la baza statului laic în general și a statului italian în special.

11.2 Dacă privim dincolo de aparențe, putem identifica o strânsă legătură între revoluția creștină de acum 2 000 de ani și afirmarea dreptului la libertate al persoanei în Europa și elementele-cheie ale iluminismului (chiar dacă această mișcare, din punct de vedere istoric, s-a opus vehement religiei) și anume, libertatea oricărei persoane, afirmarea drepturilor omului și, în cele din urmă, statul laic modern. Toate fenomenele istorice menționate anterior s-au bazat într-o mare măsură – nu exclusiv – pe concepția creștină despre lume. S-a observat, în mod judicios, că sintagma

“libertate, egalitate, fraternitate” poate fi atribuită cu prisosință unui creștin, mai ales cel al treilea termen.

În concluzie, nu este o exagerare să spunem că, prin meandrele istoriei europene, caracterul laic al statului modern a fost obținut cu un preț mare și a fost susținut, deși nu în mod exclusiv, de o referire, mai mult sau mai puțin conștientă, la valorile fundamentale ale creștinismului. De aceea, mulți juriști creștini din Europa și din Italia s-au numărat printre susținătorii fervenți ai statului laic...

11.5 Legătura dintre creștinism și libertate implică o coerență istorică logică, care nu este imediat vizibilă – precum un râu într-un relief carstic, care a fost explorat recent, deoarece cea mai mare parte a sa curge în subteran – în parte, din cauza relațiilor fluctuante dintre stat și biserică în Europa și, astfel, sunt mult mai ușor de observat numeroasele încercări ale bisericii de a se amesteca în treburile statale și invers, ca și numeroasele ocazii în care creștinii și-au abandonat idealurile, deși proclamate în mod oficial, în căutarea puterii sau situațiile în care statul și biserica s-au confruntat, uneori în mod violent.

11.6 De altfel, cu o privire prospectivă, identificăm ușor în centrul religiei creștine, în ciuda inchiziției, antisemitismului și a cruciadelor, principiul demnității umane, al toleranței și al libertății, inclusiv al libertății religioase, așadar, în ultimă instanță, principiile fundamentale ale statului laic.

11.7 Analizând atent istoria, de la distanța potrivită, putem percepe în mod clar o afinitate (nu identitate) între elementul central al creștinismului, care, plasând spiritul caritabil deasupra a orice altceva, inclusiv deasupra credinței înseși, subliniază acceptarea diferențelor, și elementul central ale constituției republicane, care, în spiritul solidarității, acordă valoare libertății tuturor și constituie astfel o garanție legală a respectului pentru celălalt. Armonia se păstrează totuși, deși în jurul acestor elemente centrale – ambele punând accent pe demnitatea umană – au existat de-a lungul timpului numeroase acumulări de elemente exterioare, unele dintre acestea atât de importante încât au subminat aceste elemente fundamentale, mai ales în ceea ce privește creștinismul...

11.9 Putem susține astfel că în realitatea socială de astăzi crucea ar trebui să fie considerată nu doar un simbol al dezvoltării istorice și culturale, așadar al identității poporului nostru, ci și un simbol al unui sistem de valori: libertate, egalitate, demnitate umană și toleranță religioasă, prin urmare a caracterului laic al statului – principii constituționale.

Cu alte cuvinte, principiul constituțional al libertății are multe rădăcini, care includ în mod cert creștinismul, în chiar esența sa. Ar fi așadar, paradoxal să excludem semnul creștin dintr-o instituție publică în numele principiului laicității, ale cărui rădăcini includ religia creștină.

12.1 Curtea este conștientă de faptul că în trecut au fost atribuite alte valori semnului crucii, cum ar fi, pe vremea statutului Albertin, când catolicismul avea rang de religie de stat și crucifixul era folosit pentru convertirea la creștinism și consolidarea puterii și a autorității.

De asemenea, Curtea este conștientă că și astăzi este posibil să se acorde diferite interpretări semnului crucii și, dincolo de toate, o interpretare strict religioasă cu referire la creștinism în general și la catolicism în special. Pe de altă parte, unii dintre

elevii care urmează cursurile școlilor publice pot atribui în mod liber și legitim diferite valori acestui semn, cum ar fi preferința inacceptabilă pentru o anumită religie în defavoarea alteia sau încălcarea libertății individuale și a caracterului laic al statului sau, *in extremis*, semnul controlului politic aparținând unei religii de stat sau închișiția sau chiar un bon gratuit de catehism distribuit în mod tacit chiar și persoanelor care nu sunt religioase într-un loc neadecvat sau propagandă subliminală în favoarea credinței creștine. Deși toate aceste puncte de vedere sunt respectabile, nu sunt relevante în cauza de față...

12.6 Trebuie subliniat că semnul crucii are astăzi, prin referirea la valorile de toleranță, un rol important în contextul în care, în prezent, cursurile școlilor italiene sunt urmate de numeroși elevi din afara Uniunii Europene cărora este important să le transmitem principiile de deschidere spre diversitate și refuzul oricărei forme de fundamentalism – fie el religios sau laic – care ne caracterizează sistemul. Epoca actuală este marcată de rezultatul întâlnirii diferitelor culturi cu a noastră și pentru a preveni ca această întâlnire să se transforme într-un conflict este indispensabil să ne afirmăm identitatea, chiar și simbolic, mai ales când aceasta este caracterizată tocmai prin respectul pentru demnitatea oricărei persoane și solidaritate universală ...

13.2 De fapt, simbolurile religioase implică, în general, un mecanism logic de excludere, dat fiind faptul că punctul de plecare al oricărei credințe religioase este credința într-o entitate superioară, de aceea adepții săi, credincioșii, se consideră prin definiție și convingere ca fiind parte din adevăr. Pe cale de consecință și în mod inevitabil, atitudinea credinciosului în fața unui necredincios, aflat deci în opoziție cu ființa supremă, este o atitudine de excludere...

13.3 Mecanismul logic de excludere al necredinciosului este inherent oricărei convingeri religioase chiar dacă adepții nu sunt conștienți de acesta, singura excepție fiind creștinismul – atunci când este corect înțeles, ceea ce nu a fost și nu este încă în totalitate cazul, chiar și de către cei care se proclamă creștini. În creștinism, chiar și credința într-un Dumnezeu atotștiutor este pe planul al doilea în raport cu spiritul caritabil, însemnând respectul pentru aproapele său. Prin urmare, respingerea unui necreștin de către un creștin presupune o negare radicală a creștinismului însuși, o abjurație fundamentală; acest lucru nefiind valabil în cazul altor religii, pentru care o asemenea atitudine ar însemna, în cel mai rău caz, încălcarea unui principiu important.

13.4 Crucea, ca simbol al creștinismului, nu poate, așadar, exclude pe nimeni fără a se nega pe sine; constituie într-o oarecare măsură semnul universal al acceptării și al respectului oricărei persoane, indiferent de credința sau religia sa...

14.1 Este necesar să adăugăm că semnul crucii într-o sală de clasă, atunci când este corect înțeles, nu privește credințele nimănui, nu exclude și, cu siguranță, nu impune și nici nu prescrie nimic, ba mai mult implică, în respectarea scopului educației și predării într-o școală publică, o reflecție – condusă în mod necesar de către personalul didactic – asupra istoriei italiene și asupra valorilor comune ale societății noastre, transpuse din punct de vedere legal în Constituție, printre care, natura laică a statului ocupă un loc primordial..."

16. Reclamanta a contestat această hotărâre în fața *Consiliului de Stat* (Curtea Supremă Administrativă), care a confirmat că prezența crucifixului în sălile de clasă din școlile publice își are baza legală în articolul 118 din decretul regal din 30 aprilie 1924 și în articolul 119 din decretul regal din

26 aprilie 1928 și, având în vedere semnificația care trebuie să i se acorde, este compatibilă cu principiul laicității. Cu privire la acest aspect, a constatat că, în Italia, crucea este simbolul originii religioase a valorilor care caracterizează civilizația italiană (toleranță, respect reciproc, valorizarea persoanei, afirmarea drepturilor individuale, luarea în considerare a libertății individuale, autonomia conștiinței individuale cu privire la autoritate, solidaritatea umană și refuzul oricărei forme de discriminare). În acest sens, atunci când este expus în sala de clasă, crucifixul poate îndeplini – chiar și dintr-o perspectivă laică, diferită de cea religioasă care îi este atribuită în mod curent – o funcție educativă importantă, indiferent de religia elevilor. *Consiliul de Stat* a statuat că semnul crucii trebuie interpretat ca fiind un simbol care reflectă succesul remarcabil al valorilor civile menționate anterior, valori care definesc laicitatea în ordinea juridică actuală a statului.

În hotărârea sa (nr. 556) din data de 13 aprilie 2006, *Consiliul de Stat* a statuat astfel:

“... Curtea Constituțională a recunoscut în câteva rânduri că laicitatea este un principiu fundamental al ordinii noastre constituționale, apt să rezolve unele dintre chestiunile de legitimitate constituțională (printre numeroase hotărâri, a se vedea cele care privesc caracterul obligatoriu al predării religiei în școli sau competența instanțelor privind cazurile de validitate a căsătoriilor încheiate conform dreptului canonic și înregistrate în registrul de căsătorii).

Acesta este un principiu care nu este enunțat în mod expres în Constituție, un principiu îmbogățit cu rezonanțe ideologice și cu o istorie controversată, dar care are, cu toate acestea, o importanță legală care poate fi dedusă din normele fundamentale ale dreptului nostru. În realitate, Curtea deduce acest principiu din articolele 2, 3, 7,8,19 și 20 din Constituție.

Acest principiu folosește un simbol lingvistic (“laicitate”) care indică, într-o formă prescurtată, aspecte importante ale prevederilor menționate anterior, al căror conținut stabilește criteriile de interpretare a acestui principiu și funcționarea lui. Fără stabilirea acestor criterii, principiul ar rămâne la stadiul de confruntare ideologică și s-ar putea cu greu încadra în ordinea juridică.

În acest cadru, criteriile de interpretare sunt, în mod evident, determinate cu referire la tradiția culturală și obiceiurile fiecărui popor, atât timp cât aceste tradiții și obiceiuri sunt reflectate în ordinea juridică și acest aspect diferă de la o națiune la alta...

Având în vedere sfera de competență acestei curți și problema supusă analizei sale și anume, legitimitatea expunerii crucifixului în sălile de clasă de către autoritățile competente, care au acționat în conformitate cu prevederile legale expuse anterior, trebuie să se verifice dacă această expunere încalcă normele fundamentale ale ordinii noastre constituționale, care dau formă și substanță principiului “laicității”, principiu ce caracterizează astăzi statul Italian și la care Curtea Constituțională a făcut referire în numeroase ocazii.

În mod evident, crucea este un simbol care poate avea multiple interpretări și poate servi diferite scopuri, mai ales prin prisma locului unde este expus.

Într-un spațiu de rugăciune, crucea este, în mod legitim și exclusiv, un “simbol religios”, deoarece este menită să reprezinte adeziunea pioasă față de fondatorul religiei creștine.

Într-un spațiu fără semnificație religioasă, cum ar fi o școală, folosit pentru educarea tinerilor, crucifixul poate reprezenta aceleași credințe pentru religioși, dar, atât pentru aceștia cât și pentru cei care nu cred, afișarea sa este justificată și are un rol nediscriminatoriu din punct de vedere religios dacă este apt să reprezinte și să evoce de o manieră sintetică și imediat perceptibilă și previzibilă (ca orice alt simbol) valori importante pentru societatea civilă, în special, acele valori care caracterizează și inspiră ordinea noastră constituțională, fundamentul vieții noastre civile. În acest context, crucifixul poate îndeplini rolul – chiar și dintr-o perspectivă “laică”, diferită de cea religioasă, care îi este specifică – o funcție simbolică educativă importantă, indiferent de religia elevilor.

Este evident faptul că în Italia, crucifixul este apt să reprezinte, din punct de vedere evident simbolic, dar adecvat, originile religioase ale acestor valori – toleranță, respect reciproc, valorizarea persoanei, afirmarea drepturilor individuale, luarea în considerare a libertății individuale, autonomia conștiinței morale individuale față de autoritate, solidaritate umană și refuzul oricărei forme de discriminare – care caracterizează civilizația italiană.

Aceste valori, care au impregnat tradiții, un mod de viață, cultura poporului italian, reprezintă baza și izvorăsc din normele fundamentale ale cartei noastre fondatoare – cuprinse în “Principiile Fundamentale” – și, în special, din cele la care Curtea Constituțională a făcut referire și care caracterizează forma de laicitate proprie statului italian.

Referirea, prin intermediul crucifixului, la originea religioasă a acestor valori și complementaritatea lor deplină cu învățătura creștină, face evidentă transcendența acestor valori, fără a pune în discuție, ci dimpotrivă, confirmând autonomia puterii temporale față de puterea spirituală (dar nu opoziția acestor două puteri, implicită într-o abordare ideologică a laicității care nu se regăsește în Constituție), și fără a știrbi caracterul “laic”, adaptat contextului cultural specific ordinii fundamentale a statului italian și manifestat de către acesta. Aceste valori sunt, așadar, prezente în societatea civilă în mod autonom (și nu contradictoriu) față de religie, astfel încât să fie aplicabile “în mod laic” tuturor, indiferent de adeziunea la credința care le-a inspirat și protejat.

Ca oricărui alt simbol, semnul crucii i se pot atribui multiple înțelesuri diferite; i se poate chiar nega valoarea simbolică și poate fi redus la un simplu obiect cu valoare artistică. Totuși, un crucifix expus într-o sală de clasă nu poate fi considerat un simplu obiect cu rol decorativ, dar nici un obiect de cult. Mai degrabă, trebuie perceput ca un simbol apt să reflecte sursele remarcabile ale valorilor civile la care s-a făcut referire mai sus, care definesc laicitatea în ordinea juridică actuală a statului. ...”

II. EVOLUȚIA DREPTULUI ȘI A JURISPRUDENȚEI INTERNE RELEVANTE

17. Obligația de a afișa semnul crucii în sălile de clasă din școlile primare este prevăzută de articolul 140 din decretul regal nr. 4336 din

15 septembrie 1860 a regatului Piemont-Sardinia, promulgat în conformitate cu Legea nr. 3725 din 13 noiembrie 1859, care prevedea : “fiecare școală trebuie negreșit prevăzută cu un... crucifix” (articolul 140).

În 1861, anul în care s-a înființat Statul Italian, Statutul din 1848 al regatului Piemont-Sardinia a devenit actul constituțional al Regatului Italiei și prevedea, în special că : “religia apostolică romano-catolică va fi religie de stat [și] celelalte religii vor fi tolerate, în conformitate cu legea”.

18. Ocuparea Romei de către armata italiană pe data de 20 septembrie 1870, urmată de anexarea orașului și proclamarea sa drept capitală a noului Regat al Italiei, a provocat o criză în relațiile dintre Stat și Biserica Catolică. Prin Legea nr. 214 din 13 mai 1871, Statul Italian a reglementat în mod unilateral relațiile sale cu Biserica, acordând Papei o serie de privilegii în materia organizării activității religioase. Potrivit susținerilor reclamanților, expunerea crucifixului în școli s-a diminuat treptat.

19. În timpul perioadei fasciste, statul a adoptat o serie de măsuri pentru îndeplinirea obligației de a expune crucifixul în sălile de clasă.

De exemplu, pe data de 22 noiembrie 1922, Ministerul Educației a emis o circulară (nr. 68), redactată în următorii termeni: “... în ultimii ani, imaginile lui Isus Hristos și ale Regelui au fost înlăturate din multe dintre școlile primare din regat. Aceasta reprezintă o încălcare vădită și intolerabilă a regulilor și un atac împotriva religiei dominante a statului și împotriva unității Națiunii. Prin urmare, ordonăm autorităților administrative locale din regat să afișeze din nou, acolo unde au fost înlăturate, cele două simboluri de credință și sentiment patriotic.”

Pe data de 30 aprilie 1924, s-a adoptat decretul regal nr. 965 din 30 aprilie 1924. Acest decret prevedea regulamentele interne ale școlilor gimnaziale (*ordinamento interno delle giunte e dei regi istituti di istruzione media*). Articolul 118 prevedea :

“Fiecare școală trebuie să fie dotată cu drapelul național și în fiecare sală de clasă trebuie să fie expuse un crucifix și un portret al Regelui”.

Articolul 119 din decretul regal nr. 1297 din 26 aprilie 1928 privind aprobarea regulamentelor generale de organizare a învățământului primar (*approvazione del regolamento generale sui servizi dell'istruzione elementare*), prevedea că crucea trebuie să facă parte din echipamentul necesar pentru dotarea sălilor de clasă”.

20. Pactele Laterane, semnate pe data de 11 februarie 1929, marchează “Concilierea” dintre Statul Italian și Biserica Catolică. Catolicismul a fost confirmat ca religie oficială a Italiei, articolul 1 din Tratatul de Conciliere prevăzând următoarele:

“Italia recunoaște și confirmă principiul stabilit în primul articol din Constituția Italiană din 4 martie 1848, potrivit căruia religia apostolică romano-catolică este singura religie de stat.”

21. În 1948, Italia a adoptat Constituția republicană, care prevedea în articolul 7: “că Statul și Biserica Catolică, fiecare dintre ele în sfera lor de jurisdicție, sunt independente și suverane... și că relațiile dintre ele sunt reglementate de Pactele Laterane [și de] amendamentele ulterioare ale acestora, acceptate de ambele părți, care nu necesită modificări constituționale.” Articolul 8 prevedea: “Toate credințele religioase sunt egale în fața legii ... credințele religioase altele decât catolicismul au dreptul de a se organiza în conformitate cu propriile statute, dacă acestea sunt compatibile cu ordinea juridică italiană [și] relațiile lor cu Statul vor fi determinate de lege pe baza acordurilor cu reprezentanții acestora”.

22. Protocolul adițional la noul concordat, din 18 februarie 1984, ratificat prin Legea nr. 121 din 25 martie 1985, statua că principiul prevăzut de Pactele Laterane potrivit căruia religia catolică este singura religie de stat nu mai era în vigoare.

23. Printr-o hotărâre din 12 aprilie 1989 (nr. 203), pronunțată într-o cauză în care se punea problema caracterului opțional al predării religiei catolice în școlile publice, Curtea Constituțională a statuat că principiul laicității derivă din Constituție și că acest principiu nu implică faptul că Statul ignoră religia, ci că acesta trebuie să garanteze protejarea libertății religioase în contextul pluralismului confesional și cultural.

În cauza de față, care privește o cerere privind conformitatea prezenței crucifixului în sălile de clasă din școlile de stat cu principiul laicității, Curtea Constituțională și-a declinat competența de a examina cauza, deoarece textele care prevăd obligativitatea expunerii crucifixului sunt doar regulamente (decizia din 15 decembrie 2004, nr. 389; a se vedea paragraful 14 supra). Chemat fiind să examineze această problemă, *Consiliul de Stat* a statuat că, având în vedere semnificația care trebuie să-i fie acordată, prezența crucifixului în sălile de clasă din școlile de stat este compatibilă cu principiul laicității (hotărârea din 13 februarie 2006, nr. 556; a se vedea paragraful 16 supra).

Într-o altă speță, Curtea de Casație a avut o abordare contrară celei adoptate de *Consiliul de Stat*, în contextul urmăririi penale pentru refuzul de a participa ca supraveghetor într-o secție de votare din cauză faptului că un crucifix era expus în sala respectivă. În hotărârea sa din 1 martie 2000 (nr. 439), Curtea de Casație a statuat că prezența crucifixului a încălcat principiul laicității și a imparțialității statului și principiul libertății de conștiință a celor care nu se simt legați de semnificația acestui simbol. A respins în mod expres argumentul că expunerea crucifixului era justificată deoarece reprezintă simbolul “unei întregi civilizații sau a unei conștiințe etice colective” și – aici Curtea de Casație a citat termenii utilizați de către *Consiliul de Stat* într-o opinie din data de 27 aprilie 1988 (nr. 63) – simbolizează, de asemenea, “o valoare universală, independentă de orice credință religioasă specifică”.

24. Pe data de 3 octombrie 2002, Ministerul Educației, Universităților și Cercetării a emis următoarea instrucțiune (nr. 2666) :

“...Ministerul

... Considerând că prezența crucifixelor în sălile de clasă se întemeiază pe prevederile legale în vigoare, nefiind incompatibilă nici cu pluralismul religios și nici cu obiectivele unei educații multiculturale în școlile italiene, neputând fi considerată o limitare a libertății de conștiință, garantată de Constituție, deoarece nu se referă la o credință religioasă specifică, ci constituie doar o expresie a civilizației și culturii creștine, făcând, astfel, parte din moștenirea universală a omenirii ;

Apreciind că este de dorit ca școlile, în limitele autonomiei acestora și prin decizie a organelor colegiale competente, cu respectarea diferitelor apartenențe, convingeri și credințe, să prevadă ca o parte din sălile lor să fie alocate pentru contemplare și meditație pentru acei membri ai comunității școlare care își manifestă această dorință, fără obligație și fără ore fixe;

Emite următoarea instrucțiune:

Organele competente ale ministerului ... vor lua măsurile necesare ca:

1) consiliile de administrație a școlilor să asigure prezența crucifixelor în sălile de clasă ;

2) toate școlile, în limitele autonomiei acestora și prin decizie a organelor lor colegiale, să prevadă ca o parte din sălile lor să fie alocate pentru contemplare și meditație pentru acei membri ai comunității școlare care își manifestă această dorință, fără obligație și fără ore fixe...”.

25. Articolele 19, 33 și 34 din Constituție sunt redactate astfel:

Articolul 19

“Oricine este liber să-și exercite credințele religioase în orice formă, individual sau colectiv, să le promoveze sau să le celebreze în public sau în privat, cu condiția ca acestea să nu aducă atingere bunelor moravuri.”

Articolul 33

“Republica garantează libertatea artelor și a științelor, care pot fi predate în mod liber.

Republica prevede reguli generale în ceea ce privește educația și stabilește școlile publice în toate sectoarele și de toate gradele. ...”

Articolul 34

“Școlile sunt deschise tuturor.

Educația elementară, acordată pentru minim opt ani, este obligatorie și gratuită. ...”

III. PRIVIRE DE ANSAMBLU ASUPRA LEGISLAȚIEI ȘI JURISPRUDENȚEI ÎN STATELE MEMBRE ALE CONSILIULUI EUROPEI CU PRIVIRE LA PREZENȚA SIMBOLURILOR RELIGIOASE ÎN ȘCOLILE PUBLICE

26. În marea majoritate a statelor membre ale Consiliului Europei, problema prezenței simbolurilor religioase în școlile de stat nu este reglementată printr-o legislație specială.

27. Prezența simbolurilor religioase în școlile de stat este interzisă în mod expres în câteva state membre: fosta Republică Iugoslavă a Macedoniei, Franța (excepție făcând Alsacia și *departementul* Moselle) și Georgia.

Este prevăzută expres – în plus față de Italia – în câteva state membre, și anume: Austria, anumite regiuni administrative din Germania (*Länder*) și Elveția (*communes*) și Polonia. Cu toate acestea, asemenea simboluri se găsesc în școlile publice din câteva state membre unde acest aspect nu e reglementat, cum ar fi: Spania, Grecia, Irlanda, Malta, San Marino și România.

28. Curțile supreme din câteva state membre au fost chemate să se pronunțe asupra acestei chestiuni.

În Elveția, Curtea Federală a statuat că o ordonanță comunală care prevedea prezența crucifixelor în sălile de clasă din școlile primare este incompatibilă cu cerințele neutralității confesionale, principiu înscris în Constituția Federală, fără a critica însă prezența acestor simboluri în alte părți ale școlii (26 septembrie 1990; ATF 116 Ia 252).

În Germania, Curtea Federală Constituțională, a statuat că o ordonanță similară bavareză este contrară principiului neutralității Statului și este dificil de conciliat cu libertatea religioasă a copiilor care nu sunt catolici (16 mai 1995; BVerfGE 93,1). Parlamentul bavarez a emis ulterior o altă ordonanță, care menținea măsura menționată anterior, care permitea însă părinților să conteste prezența crucifixelor în sălile de clasă, în funcție de credințele lor religioase sau de principiul laicității, introducându-se un mecanism prin care se putea ajunge la un compromis sau la o soluție personalizată.

În Polonia, Avocatul Poporului a ridicat o excepție de neconstituționalitate a unei ordonanțe din 14 aprilie 1992, emise de Ministerul Educației, care prevedea, în mod special, posibilitatea de a expune crucifixe în sălile de clasă din școlile publice. Curtea Constituțională a statuat că măsura este compatibilă cu principiul libertății de conștiință și religie și cu cel al separației Bisericii de Stat, garantat de articolul 82 din Constituție, deoarece expunerea nu era obligatorie (20 aprilie 1993; nr. U 12/32).

În România, Curtea Supremă a anulat o decizie a Consiliului național pentru Prevenirea Discriminării din 21 noiembrie 2006, prin care se

recomanda Ministerului Educației să reglementeze problema prezenței simbolurilor religioase în instituțiile publice de învățământ și, în special, să autorizeze afișarea unor asemenea simboluri doar în timpul orelor de religie sau în săli dedicate instruirii religioase. Curtea Supremă a statuat că decizia de a afișa asemenea simboluri în instituțiile educative ar trebui să fie luată de comunitate, formată din profesori, elevi și părinți (11 iunie 2008; nr. 2393).

În Spania, Înalta Curte de Justiție din Castilia și Leon, într-o cauză introdusă de o asociație care milita pentru învățământ laic și căreia i se respinsese cererea de înlăturare a simbolurilor religioase din școli, a statuat că școlile vizate ar trebui să înlăture simbolurile respective dacă au primit o cerere explicită în acest sens din partea părinților unuia dintre elevi (14 decembrie 2009; nr. 3250).

ÎN DREPT

I. CU PRIVIRE LA PRETINSA ÎNCĂLCARE A ARTICOLULUI 2 DIN PROTOCOLUL NR. 1 ȘI A ARTICOLULUI 9 DIN CONVENȚIE

29. Reclamantii se plâng de faptul că au fost expuse crucifixe pe perete în sălile de clasă ale școlii publice pe care au urmat-o al doilea și al treilea dintre reclamanti. Susțin că acest fapt le-a încălcat dreptul la educație, garantat de articolul 2 din Protocolul nr. 1 în următorii termeni :

“Nimănui nu-i va fi refuzat dreptul la educație. Statul, în exercitarea oricăror funcții pe care și le asumă în privința educației și predării, trebuie să respecte drepturile părinților de a asigura educația și predarea în conformitate cu propriile convingeri religioase și filozofice.”

Susțin, de asemenea, că această măsură le încalcă dreptul la libertatea de gândire, conștiință și religie, garantată de articolul 9 din convenție, care prevede următoarele :

“1. Fiecare are dreptul la libertatea de gândire, conștiință și religie ; acest drept include libertatea de a schimba religia sau credința și libertatea de a-și manifesta religia sau credința, fie individual fie colectiv, în public sau în privat, prin adorare, învățare, practică sau respectarea ritului.

2. Libertatea fiecăruia de a-și manifesta religia sau credința va fi limitată doar în condițiile legii și doar dacă această limitare este necesară într-o societate democratică în interesul siguranței publice, pentru protecția ordinii publice, a sănătății sau a normelor morale sau pentru apărarea drepturilor și libertăților celorlalți.”

A. Hotărârea Camerei

30. În hotărârea sa din 3 noiembrie 2009, Camera a constatat încălcarea articolului 2 din Protocolul nr. 1, combinat cu articolul 9 din convenție.

31. În primul rând, Camera a derivat din principiile de interpretare a articolului 2 din Protocolul nr. 1 stabilite în jurisprudența Curții, o obligație în sarcina Statului de a se abține de la a impune credințe, chiar și indirect, în locuri unde persoanele sunt dependente de stat sau în locuri unde sunt vulnerabile, subliniind că școlarizarea copiilor este un sector sensibil sub acest aspect.

Curtea a continuat prin a afirma că printre numeroasele sensuri pe care le poate avea semnul crucii, interpretarea religioasă este predominantă. A considerat, prin urmare, că prezența obligatorie și extrem de vizibilă a crucilor în sălile de clasă nu doar că este în contradicție cu convingerile laice ale reclamantei, ai cărei fii urmau cursurile școlii de stat în perioada de referință, dar și că deranjează din punct de vedere emoțional elevii de religii necreștine sau ateï. Privind acest din urmă aspect, Camera a subliniat că libertatea “negativă” de religie nu se limitează la absența serviciilor religioase sau a educației religioase, ci se extinde la practici și simboluri care exprimă, în general sau în special, o credință, o religie sau ateismul. A adăugat că acest “drept negativ” merită o protecție specială atunci când Statul este acela care exprimă credința respectivă și când opoziții sunt într-o situație din care nu pot ieși decât cu eforturi și sacrificii disproporționate.

Potrivit Camerei, Statul are o datorie de a susține neutralitatea confesională în educația publică acolo unde prezența la cursuri este obligatorie indiferent de religie și această educație trebuie să asigure elevilor deprinderea abilităților de gândire critică. A adăugat că nu concepe cum expunerea în sălile de clasă din școlile publice a unui simbol care este în mod rezonabil asociat cu religia majoritară din Italia ar putea servi ideea de pluralism educațional, care este fundamentală pentru păstrarea “societății democratice” în sensul dat de convenție acestui termen.

32. Camera a conchis că “afișarea obligatorie a simbolului unei credințe anume, în exercitarea unei autorități publice cu privire la situații specifice supuse controlului guvernului, în mod special în sălile de clasă, limitează dreptul părinților de a-și educa copiii în conformitate cu propriile convingeri și dreptul elevilor de a crede sau de a nu crede”. Această practică încalcă acest drept, deoarece “este incompatibilă cu obligația Statului de a respecta neutralitatea în exercitarea autorității publice, în mod special în domeniul educației” (§ 57 din hotărâre).

B. Susținerile părților

1. Guvernul

33. Guvernul nu a invocat nicio excepție de inadmisibilitate.

34. Dar regretă că nu s-a pus la dispoziția Camerei un studiu comparativ privind relațiile dintre Stat și religie și cu privire la problematica expunerii simbolurilor religioase în școlile de stat. Au arătat că astfel Camera a fost privată de un element esențial, deoarece un asemenea studiu ar fi arătat că nu există o abordare unitară la nivel european în această materie și ar fi susținut ideea că statele au o largă marjă de apreciere. Prin urmare, Camera nu a luat în considerare în hotărârea sa această marjă de apreciere, ignorând astfel un aspect fundamental al acestei problematice.

35. Guvernul critică, de asemenea, hotărârea Camerei, considerând că aceasta a dedus din noțiunea de “neutralitate” confesională un principiu care exclude orice relație dintre Stat și o anumită religie, în timp ce neutralitatea cere autorităților administrației publice să ia în considerare toate religiile. Hotărârea s-a bazat, așadar, pe o confuzie între “neutralitate” (un “concept inclusiv”) și “laicitate” (o “noțiune exclusivă”). Mai mult, în opinia Guvernului, noțiunea de neutralitate impune nu doar ca Statul să se abțină de la promovarea unei anumite religii, dar și de la promovarea ateismului, “laicitatea” din partea unui stat nefiind mai puțin problematică decât prozelitismul său. Hotărârea Camerei s-a bazat, astfel, pe o neînțelegere și a dus la favorizarea unei abordări nereligioase sau antireligioase pe care o susține reclamanta, ca membru militant al Uniunii agnosticilor atei și raționaliști.

36. Guvernul continuă argumentând că este necesar să se ia în considerare faptul că un singur simbol poate fi interpretat diferit de o persoană sau alta. Acest lucru este valabil, în mod special, în cazul semnelor crucii, care poate fi perceput nu doar ca fiind un simbol religios, dar și ca unul cultural și identitar, simbolul principiilor și valorilor care constituie fundamentul democrației în statele occidentale; a figurat, de exemplu, pe drapelele mai multor state europene. În opinia Guvernului, oricât de evocatoare ar fi o “imagine”, aceasta este un “simbol pasiv”, al cărui impact asupra persoanelor nu poate fi asimilat impactului unei “conduite active” și nu s-a susținut că învățământul din Italia este influențat de prezența crucifixelor în sălile de clasă.

Prezența crucifixelor este expresia unei “specificități naționale”, caracterizate, în principal, prin existența unor relații strânse între Stat, popor și catolicism, specificitate ce derivă din dezvoltarea istorică, culturală și teritorială a Italiei și din atașamentul înrădăcinat și de lungă durată pentru valorile catolicismului. Prezența crucifixelor în școli este, deci, o metodă de a păstra o tradiție ce datează de secole. Guvernul susține că dreptul părinților de a-și respecta “cultura familială” nu ar trebui să împiedice

dreptul comunității de a-și transmite cultura sau dreptul copiilor de a o descoperi. Mai mult, sprijinindu-se doar pe existența unui “risc potențial” de dezechilibru emoțional pentru a constata o încălcare a dreptului la educație și la libertatea de gândire, conștiință și religie, Camera a extins în mod considerabil scopul acestor prevederi.

37. Făcând referire, în mod special, la hotărârea adoptată în cauza *Otto-Preminger-Institut împotriva Austriei* din 20 septembrie 1994 (seria A nr. 295-A), Guvernul susține că, deși faptul că religia catolică este majoritară în Italia trebuie luat în considerare, acest lucru nu poate să constituie o circumstanță agravantă, așa cum a considerat Camera. Dimpotrivă, Curtea ar trebui să recunoască și să protejeze tradițiile naționale și sentimentul dominant al poporului și să lase la latitudinea statului modalitatea de realizare a echilibrului între interese contrare. Mai mult, din jurisprudența Curții reiese că programa școlară sau prevederile referitoare la preponderența religiei majoritare nu reprezintă o influență necorespunzătoare din partea statului sau o încercare de îndoctrinare și Curtea ar trebui să respecte tradițiile constituționale și principiile de guvernare ale relațiilor dintre Stat și diferitele religii – inclusiv, în cauza de față, abordarea specifică a noțiunii de laicitate în Italia – și să ia în considerare contextul fiecărui stat în parte.

38. Considerând, mai mult, că a doua frază a articolului 2 din Protocolul adițional nr. 1 la convenție este aplicabil doar în ceea ce privește programa școlară, Guvernul critică hotărârea Camerei prin care s-a constatat încălcarea acestei prevederi fără a se indica în ce măsură simpla prezență a unui crucifix în sălile de clasă pe care fiii reclamantei le-au frecventat era capabilă să reducă în mod substanțial capacitatea acesteia de a-i educa în conformitate cu propriile convingeri, singurul motiv indicat fiind acela că elevii ar avea impresia că fac parte dintr-un mediu școlar marcat de o anumită religie. Acest argument este greșit și prin prisma jurisprudenței Curții din care reiese, în special, că prevederile Convenției nu interzic Statelor Membre să aibă o religie de stat, să prefere o religie anume sau să ofere elevilor o educație religioasă mai extinsă cu privire la religia dominantă, mai ales, având în vedere faptul că influența părinților este mult mai mare decât cea a sistemului educativ.

39. În opinia Guvernului, prezența crucifixelor în sălile de clasă permite elevilor să înțeleagă comunitatea națională în care urmează să se integreze. O “influențare a mediului” este cu atât mai improbabilă cu cât copiii din Italia primesc o educație care le permite dezvoltarea unei gândiri critice asupra religiei, într-o atmosferă lipsită de patimă, din care este exclusă orice formă de prozelitism. Mai mult, Italia a optat pentru o abordare binevoitoare cu privire la religiile minoritare în mediul școlar: legislația italiană recunoaște dreptul de a purta ularul islamic și a alte elemente ori semne religioase distinctive; începutul și sfârșitul Ramadanului sunt adesea celebrate în școli; educația religioasă este permisă pentru toate credințele

recunoscute și nevoile elevilor aparținând credințelor minoritare sunt luate în considerare, cum este cazul elevilor evrei, spre exemplu, cărora li se permite să nu participe la examene în zilele de sâmbătă.

40. În ultimul rând, Guvernul subliniază necesitatea de a lua în considerare dreptul părinților care doresc menținerea crucifixelor în sălile de clasă. Aceasta este dorința majorității în Italia și, de asemenea, dorința exprimată în mod democratic în cauza de față de către aproape toți membrii consiliului de administrație al școlii. În aceste circumstanțe, îndepărtarea crucifixelor din sălile de clasă ar reprezenta un “abuz din partea unui grup minoritar” și ar fi în contradicție cu obligația Statului de a-și sprijini cetățenii în încercarea de a-și satisface nevoile religioase.

2. Reclamanții

41. Reclamanții susțin că expunerea crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor de stat pe care le-au frecventat cel de-al doilea și, respectiv, cel de-al treilea reclamant reprezintă o ingerință nejustificată în dreptul lor la libertatea de gândire și conștiință și o încălcare a principiului pluralismului în educație, fiind expresia preferinței statului pentru o religie anume, într-un spațiu în care se formează conștiințe. Exprimându-și această preferință, statul și-a ignorat obligația de a acorda o protecție specială minorilor împotriva oricărei forme de propagandă sau îndoctrinare. Mai mult, potrivit reclamanților, deoarece mediul educativ era astfel marcat de un simbol al religiei dominante, afișarea crucifixului, de care se plâng, a încălcat dreptul celui de-al doilea și, respectiv, al celui de-al treilea reclamant de a beneficia de o educație deschisă și pluralistă, menită să dezvolte capacitatea de gândire critică. În ultimul rând, deoarece reclamanta era adepta laicității, aceasta susține că i s-a încălcat dreptul de a-și educa copiii în conformitate cu propriile convingeri filozofice.

42. Reclamanții susțin că acest crucifix este, fără nicio îndoială, un simbol religios și încercarea de a-i atribui o valoare culturală reprezintă o încercare disperată și inutilă de apărare. Nicio prevedere legislativă italiană nu susține argumentul că acesta este un simbol al identității naționale: potrivit Constituției, drapelul este cel care simbolizează această identitate.

Mai mult, așa cum a subliniat Curtea Constituțională Federală Germană în hotărârea sa din 16 mai 1995 (a se vedea paragraful 28 supra), a interpreta crucifixul de manieră profană l-ar îndepărta de sensul său original și l-ar dezgoli de natura sa sfântă. În ceea ce privește susținerea potrivit căreia crucea este doar un “simbol pasiv”, aceasta ignoră faptul că exact ca orice alt simbol – și mai mult decât altele – aceasta dă formă unei realități cognitive, intuitive și emoționale care depășește dimensiunea percepției imediate. Curtea Constituțională Federală Germană a ajuns, de altfel, la această concluzie, statuând în hotărârea menționată anterior că prezența crucifixelor în sălile de clasă avea un caracter evocator prin aceea că era reprezentarea conținutului credinței pe care o simboliza și servea drept

“material publicitar” pentru aceasta. În ultimul rând, reclamantii arată că în decizia pronunțată în cauza *Dahlab împotriva Elveției* la data de 15 februarie 2001 (nr. 42393/98, ECHR 2001-V), Curtea a notat influența specială pe care o exercită simbolurile religioase în mediul școlar.

43. Reclamantii susțin că orice stat democratic are obligația de a garanta libertatea de conștiință, pluralismul, tratamentul egal al credințelor și caracterul laic al instituțiilor sale. Principiul laicității impune mai presus de toate neutralitatea din partea statului, care ar trebui să se mențină în afara sferei religioase și să adopte aceeași atitudine cu privire la toate curentele religioase. Cu alte cuvinte, neutralitatea obligă statul să creeze un spațiu neutru în care fiecare poate trăi în mod liber în conformitate cu propriile convingeri. Impunând simboluri religioase, adică prezența crucilor în sălile de clasă, statul italian face exact contrariul.

44. Abordarea reclamanților este, astfel, complet diferită de ateismul de stat, care înseamnă negarea libertății de religie prin impunerea unei viziuni laice prin modalități autoritare. Laicitatea, interpretată în termeni de imparțialitate și neutralitate a statului, este, dimpotrivă, un mijloc de a asigura libertatea de conștiință religioasă și filozofică pentru toți.

45. Reclamantii susțin, în continuare, acordarea unei protecții speciale credințelor și convingerilor minoritare este esențială, pentru a-i proteja pe adepții acestora de un “despotism al majorității”, acesta fiind un alt argument în favoarea îndepărtării crucilor din sălile de clasă.

46. În concluzie, reclamantii susțin că, deși, așa cum a afirmat Guvernul, îndepărtarea crucifixelor din sălile de clasă din școlile de stat ar înlătura o parte din identitatea culturală a Italiei, păstrarea lor este incompatibilă cu fundamentul gândirii politice occidentale, cu principiile statului liberal și pluralist, cu democrația deschisă și cu respectarea drepturilor și libertăților individuale prevăzute în constituția italiană și în convenție.

C. Susținerile terților intervenienți

1. Guvernele Armeniei, Bulgariei, Ciprului, Federației Ruse, Greciei, Lituaniei, Maltei și Republicii San Marino

47. În observațiile lor comune depuse cu ocazia audienței publice, Guvernele Armeniei, Bulgariei, Ciprului, Federației Ruse, Greciei, Lituaniei, Maltei și a Republicii San Marino au arătat că, în opinia lor, raționamentul Camerei s-a întemeiat pe o înțelegere greșită a noțiunii de “neutralitate”, pe care Camera a confundat-o cu noțiunea de “laicitate”. Au subliniat că în Europa există o mare diversitate de acorduri între Biserică și Stat și că mai mult de jumătate din populația Europei trăiește în state non-laice. Au adăugat că simbolurile statale își găsesc locul în educația de stat și că multe dintre acestea au o origine religioasă, Crucea - care este atât un simbol național, cât și unul religios - fiind exemplul cel mai evident. În

opinia lor, prezența simbolurilor religioase în spațiile publice în statele europene non-laice, este tolerată pe scară largă de către populația non-religioasă ca parte a identității naționale. Statele nu ar trebui să înlăture o parte din identitatea lor culturală pentru simplul fapt că această identitate are o origine religioasă. Poziția adoptată de Cameră nu a fost expresia pluralismului prin care se caracterizează sistemul Convenției, ci expresia valorilor statului laic. A extinde această abordare la ansamblul Europei ar reprezenta o “americanizare” a Europei prin aceea că o regulă unică și o separație rigidă între Biserică și Stat ar fi obligatorie pentru toți.

În susținerile lor, favorizarea laicității înseamnă adoptarea unei poziții politice care, deși respectabilă, nu este neutră. Așadar, un Stat care, în sistemul său educativ, favorizează laicitatea în detrimentul religiei nu este neutru. În mod asemănător, îndepărtarea crucifixelor din sălile de clasă unde au existat dintotdeauna nu ar fi lipsită de consecințe asupra sistemului educativ. În realitate, indiferent dacă statele au optat pentru permiterea sau interzicerea prezenței crucifixelor în sălile de clasă, elementul esențial este în ce măsură programa școlară prevede educația în spiritul toleranței și al pluralismului.

Guvernele care au intervenit în cauză au recunoscut că ar putea exista situații în care poziția statului cu privire la acest aspect ar fi inacceptabilă. Sarcina probei aparține, însă, persoanelor vizate, iar Curtea ar trebui să intervină doar în cazuri excepționale.

2. Guvernul Principatului Monaco

48. Guvernul intervenient a declarat că împărtășește punctul de vedere al Guvernului pârât, potrivit căruia crucifixul este “un simbol pasiv” care se regăsește pe blazoanele și drapelele multor state și care, în cazul de față, reflectă o identitate națională înrădăcinată în istorie. Mai mult, principiul neutralității statului fiind indivizibil impune autorităților să se abțină de la a impune un simbol religios acolo unde nu a existat niciodată vreunul și de a retrage un astfel de simbol de acolo unde a existat dintotdeauna.

3. . Guvernul României

49. Guvernul intervenient a susținut că în hotărârea sa, Camera nu a luat în considerare în suficientă măsură marja de apreciere pe care o au Statele Contractante în domenii sensibile și că nu există un consens la nivel european în această problemă. A subliniat că jurisprudența Curții recunoaște, în mod special, că Statele beneficiază de o marjă de apreciere largă în ceea ce privește portul de simboluri religioase în școlile de stat; în opinia sa, aceeași marjă de apreciere ar trebui recunoscută și în ceea ce privește afișarea unor astfel de simboluri în școlile de stat. A arătat, de asemenea, că raționamentul Camerei s-a bazat pe premiza că afișarea simbolurilor religioase în școlile de stat încalcă articolul 9 din convenție și

articolul 2 din Protocolul adițional nr. 1 la convenție, care intră în conflict cu principiul neutralității deoarece, acolo unde este cazul, Statele Contractante sunt obligate să intervină pentru a îndepărta aceste simboluri. În opinia sa, acest principiu ar fi mai bine aplicat dacă deciziile de acest fel ar fi luate împreună de către profesori, elevi și părinți. În orice caz, prezența crucifixului nefiind însoțită de obligații religioase specifice, nu a afectat într-o suficient de mare măsură sentimentele religioase ale celor vizați pentru a atrage o încălcare a prevederilor menționate anterior.

4. *Organizația neguvernamentală Monitorul Grec Helsinki*

50. Potrivit susținerilor organizației interveniente, crucifixul nu ar putea fi perceput altfel decât ca fiind un simbol religios, astfel că afișarea sa în sălile de clasă ale școlilor de stat ar putea fi percepută ca fiind un mesaj care militează pentru o anumită religie, transmis de instituțiile statului. A subliniat că în cauza *Folgerø* Curtea a reținut că participarea elevilor la activitățile religioase ar putea să-i influențeze și a considerat că același lucru se poate întâmpla și în cazul în care elevii sunt educați în clase unde este afișat un astfel de simbol. De asemenea, a atras atenția Curții asupra faptului că există riscul ca elevii sau părinții care s-ar simți deranjați de acest aspect să nu protesteze de teama unor represalii.

5. *Organizația neguvernamentală Associazione nazionale del libero Pensiero*

51. Organizația intervenientă, care a considerat că prezența simbolurilor religioase în sălile de clasă din școlile de stat este incompatibilă cu articolul 9 din Convenție și articolul 2 din Protocolul nr. 1, a susținut că restricțiile impuse drepturilor reclamantilor nu erau “prescrise de lege”, în sensul jurisprudenței Curții. În această privință, a subliniat că afișarea crucifixului în sălile de clasă din școlile de stat nu era prevăzută de lege, ci de regulamente adoptate în epoca fascistă. A adăugat că aceste regulamente fuseseră, în orice caz, abrogate implicit prin Constituția din 1947 și Legea din 1985, prin care se ratificau acordurile care au modificat Pactele de la Laterano din 1929. A subliniat că Secția Penală a Curții de Casație a statuat în mod asemănător printr-o hotărâre din 1 martie 2000 (nr. 4273) într-o cauză asemănătoare, cu privire la crucifixelor afișate în sălile de judecată (fără a statua pe fondul cauzei). Exista, așadar, un conflict de jurisprudență între *Consiliul de Stat* – care a statuat că regulamentele sunt în vigoare – și Curtea de Casație care a afirmat principiul securității juridice, elementul de bază al statului guvernat de supremația dreptului. Deoarece Curtea Constituțională și-a declinat competența, nu exista în Italia vreun mecanism prin care acest conflict de jurisprudență să poată fi rezolvat.

6. *Organizația neguvernamentală* European Center for Law and Justice

52. Organizația intervenientă a susținut că problema ridicată de acest caz, și anume, dacă drepturile reclamantei au fost afectate de simpla prezență a crucifixului în sălile de clasă, a fost greșit abordată de Camera în hotărârea sa. Organizația consideră că drepturile reclamantei nu au fost lezate. În primul rând, “convingerile personale” ale copiilor reclamantei nu au fost afectate, deoarece nu au fost obligați să acționeze împotriva conștiinței lor și nici nu au fost împiedicați să acționeze conform conștiinței lor. În al doilea rând, “convingerile lor intime” și dreptul reclamantei de a oferi copiilor săi o educație în conformitate cu propriile convingeri filozofice nu au fost încălcate, deoarece copii nu au fost obligați să creadă și nici împiedicați să nu creadă. Nu au fost îndoctrinați și nici nu au fost supuși unor activități de prozelitism. Organizația intervenientă a susținut că a fost greșită abordarea Camerei atunci când a considerat că decizia unui stat de a afișa crucifixe în sălile de clasă ar fi contrară Convenției (problemă care, de fapt, nu i-a fost adresată). Prin aceasta, Camera a creat “o nouă obligație, nu cu privire la drepturile reclamantei, ci cu privire la natura “mediului educativ”. În observațiile organizației interveniente, aceasta a arătat că, deoarece nu a putut stabili că “cele mai intime și personale convingeri” ale copiilor reclamantei au fost încălcate, Camera a creat o nouă obligație ca statele să se asigure că mediul educativ este în întregime laic, depășind astfel sfera de aplicare și limitele sale de jurisdicție.

7. *Organizația neguvernamentală* Eurojuris

53. Organizația intervenientă a fost de acord cu concluziile Camerei. După ce a reiterat prevederile relevante din dreptul pozitiv italian – și subliniind valoarea constituțională a principiului laicității – a făcut referire la principiul stabilit de jurisprudența Curții, potrivit căruia școala nu ar trebui să fie un spațiu de prozelitism sau predică religioasă. A făcut referire, de asemenea, la cauzele în care Curtea a examinat problema portului vălului islamic în mediul școlar. A continuat prin a sublinia că prezența crucifixelor în sălile de clasă din școlile italiene nu este prevăzută de lege, ci de regulamente moștenite din epoca fascistă, care reflectă o concepție religioasă a statului care astăzi este incompatibilă cu principiul laicității prevăzut de legea constituțională. A respins categoric raționamentul Curții Administrative italiene, potrivit căruia dispozițiile legale cu privire la prezența crucifixelor în sălile de clasă din școlile publice este și astăzi compatibilă cu acest principiu prin aceea că ar simboliza valori laice. Organizația este de părere că un crucifix are exclusiv o valoare religioasă, cu care persoanele care nu sunt creștine nu se pot identifica. Mai mult, prin obligarea școlilor publice de a afișa crucifixul în sălile de clasă, Statul

acordă o importanță specială unei anume religii, în detrimentul pluralismului.

8. *Organizațiile neguvernamentale Comisia Internațională a Juriștilor, Interights și Human Rights Watch*

54. Organizațiile interveniente au susținut că afișarea obligatorie a simbolurilor religioase, cum ar fi un crucifix, în sălile de clasă din școlile publice este incompatibilă cu principiul neutralității și cu drepturile garantate elevilor și părinților acestora în temeiul articolului 9 din convenție și a articolului 2 din Protocolul nr. 1. În observațiile lor, organizațiile interveniente au arătat că pluralismul în educație este un principiu bine stabilit, confirmat nu doar de jurisprudența Curții, dar și de jurisprudența unor curți supreme și de câteva documente internaționale. Mai mult, jurisprudența Curții impune o obligație de neutralitate și imparțialitate a Statului cu privire la credințele religioase în sfera publică, inclusiv în educație. Au arătat că acest principiu al imparțialității este recunoscut nu doar de către curțile constituționale din Italia, Spania și Germania, dar și de *Consiliul de Stat* francez și de Curtea Federală Elvețiană. Au adăugat că, așa cum au statuat mai multe curți supreme, neutralitatea statului cu privire la credințele religioase prezintă o importanță sporită în mediul educativ, deoarece școlarizarea fiind obligatorie, elevii sunt vulnerabili la îndoctrinare. Au reiterat, în continuare, concluzia Curții potrivit căreia, deși Convenția nu interzice statelor de a furniza prin educație informații sau cunoștințe religioase sau filozofice, acestea trebuie să se asigure că procesul educativ este obiectiv, critic, pluralist și liber de orice îndoctrinare. Au subliniat că același principiu se aplică tuturor funcțiilor exercitate în educație și predare, inclusiv cele de organizare a mediului școlar.

9. *Organizațiile neguvernamentale Zentralkomitee der deutschen katholiken, Semaines sociales de France și Associazioni cristiane lavoratori italiani*

55. Organizațiile interveniente au arătat că sunt de acord cu raționamentul Camerei, conform căruia, deși crucifixul are un înțeles pluralist, este, în primul rând, simbolul fundamental al creștinismului. Au adăugat, totuși, că nu sunt de acord cu concluzia Camerei și nu înțeleg cum prezența crucifixului în sălile de clasă ar putea fi “deranjantă din punct de vedere emoțional” pentru anumiți elevi și cum ar putea împiedica dezvoltarea gândirii lor critice. În opinia lor, simpla prezență a acestuia nu poate echivala cu transmiterea unui mesaj religios sau filozofic ; ar trebui, mai degrabă, interpretată ca fiind un mijloc pasiv de a transmite valori morale de bază. Prin urmare, această problemă ar trebui să fie lăsată în sarcina statului, care are responsabilitatea de a decide conținutul programei școlare ; părinții trebuie să accepte că anumite aspecte ale educației publice

ar putea să nu fie în deplin acord cu propriile convingeri. Au adăugat că decizia unui stat de a afișa crucifixul în sălile de clasă ale școlilor publice nu înseamnă că statul respectiv urmărește îndoctrinarea, interzisă prin articolul 2 din Protocolul nr. 1. Au arătat că trebuie să se mențină un echilibru între drepturile și interesele persoanelor religioase și a celor non-religioase, între drepturile și libertățile individuale și interesele legitime ale societății și între formularea de standarde privind drepturile fundamentale și menținerea diversității existente în Europa. Astfel, Curtea ar trebui să lase statelor o largă marjă de apreciere în acest domeniu, deoarece organizarea relației dintre stat și religie variază de la un stat la altul și – în special cu privire la locul religiei în școlile de stat – este înrădăcinată în istoria, tradiția și cultura unei țări.

10. Treizeci și trei de membri ai Parlamentului European acționând împreună

56. Așa cum au subliniat intervenienții, Curtea nu este o jurisdicție constituțională și trebuie să respecte principiul subsidiarității și să recunoască Statelor Contractante o largă marjă de apreciere, nu doar în ceea ce privește relația dintre stat și religie, dar și atunci când își desfășoară activitățile educative. În opinia lor, prin decizia sa de a obliga la îndepărtarea simbolurilor religioase din sălile de clasă ale școlilor de stat, Marea Cameră ar transmite un mesaj ideologic radical. Au adăugat că reiese clar din jurisprudența Curții că un stat care, din motive ce decurg din istoria sau din tradiția sa, manifestă o preferință pentru o religie anume, nu depășește această marjă de apreciere. Prin urmare, afișarea crucifixelor în clădirile publice nu contravine Convenției și prezența simbolurilor religioase în spațiul public nu trebuie văzută ca o formă de îndoctrinare, ci ca o expresie a unei unități și a unei identități culturale. Au adăugat că, în acest context specific, simbolurile religioase au o dimensiune laică și nu trebuie îndepărtate.

D. Aprecierea Curții

57. Curtea observă, în primul rând, că singura problemă supusă examinării sale este dacă prezența crucifixelor în sălile de clasă din școlile publice italiene este compatibilă cu cerințele articolului 2 din Protocolul nr. 1 și cu articolul 9 din convenție.

Nu se cere astfel să se examineze problema prezenței crucifixelor în alte locuri decât în școlile de stat și nici nu se cere Curții să se pronunțe cu privire la compatibilitatea prezenței crucifixelor în sălile de clasă din școlile publice cu principiul laicității, așa cum este prevăzut în dreptul italian.

58. În al doilea rând, Curtea subliniază că cei care susțin laicismul pot pretinde că viziunea lor atinge “un nivel suficient de conștiință, seriozitate, coeziune și importanță” pentru a fi considerată “convingere”, în sensul

articolului 9 din convenție și 2 din Protocolul nr. 1 (a se vedea *Campbell și Cosans împotriva Marii Britanii*, 25 februarie 1982, § 36, seria A nr. 48). Mai exact, viziunea lor trebuie interpretată ca fiind o “convingere filozofică”, în sensul celei de-a doua fraze din articolul 2 din Protocolul nr. 1, având în vedere că este demnă de “a fi respectată ‘într-o societate democratică’” și nu este incompatibilă cu demnitatea umană și nici cu dreptul fundamental la educație (ibid.).

1. Cazul reclamantei

a. Principii generale

59. Curtea reamintește că, în sfera educației și a predării, articolul 2 din Protocolul nr. 1 este, în principiu, legea specială (*lex specialis*) față de articolul 9 din convenție, cel puțin în cazurile care, ca și cazul de față, privesc obligația ce incumbă statelor contractante, în temeiul articolului 2, de a respecta, în exercitarea funcțiilor asumate în acest domeniu, dreptul părinților de a asigura educația și predarea în conformitate cu propriile convingeri religioase și filozofice (a se vedea *Folgerø și alții împotriva Norvegiei* [GC], nr. 15472/02, § 84, ECHR 2007-VIII, § 84).

Cererea trebuie, așadar, examinată în principal prin prisma celui de-al doilea alineat al articolului 2 din Protocolul nr. 1 (a se vedea, de asemenea, *Appel-Irrgang și alții împotriva Germaniei* (dec.), nr. 45216/07, ECHR 2009-...).

60. Totuși, această prevedere ar trebui interpretată nu doar în lumina primului alineat al acestui articol, ci și a articolului 9 din convenție (a se vedea, de exemplu, *Folgerø*, citată supra, § 84), care garantează libertatea de gândire, conștiință și religie, inclusiv libertatea de a nu aparține unei religii și care impune Statelor Contractante o “obligație de neutralitate și imparțialitate”.

În acest context, trebuie subliniat că Statele au responsabilitatea de a asigura, în mod neutru și imparțial, manifestarea diferitelor religii, credințe și convingeri. Rolul lor este de a menține ordinea publică, armonia religioasă și toleranța într-o societate democratică, în special între grupuri aflate în opoziție (a se vedea, de exemplu, *Leyla Şahin împotriva Turciei* [GC], nr. 44774/98, § 107, ECHR 2005-XI). Acest demers privește atât relațiile dintre credincioși și cei care nu cred, dar și relațiile dintre adepții diferitelor religii, credințe și convingeri.

61. Termenul “a respecta” din articolul 2 din Protocolul nr. 1 înseamnă mai mult decât o “recunoaștere” sau “luarea în considerare”; în plus față de un demers de abținere, implică o serie de obligații pozitive în sarcina statului (a se vedea *Campbell și Cosans*, citată supra, § 37).

Totuși, exigențele noțiunii de “respect”, care apar, de asemenea, în articolul 8 din convenție, variază considerabil de la caz la caz, dată fiind diversitatea practicilor și situațiilor din Statele Contractante. Prin urmare,

Statele Contractante dispun de o largă marjă de apreciere în stabilirea etapelor care trebuie urmate pentru a asigura conformitatea cu Convenția, cu atenția cuvenită acordată nevoilor și resurselor comunității și persoanelor. În contextul articolului 2 din Protocolul nr. 1, acest concept presupune, în special, că această prevedere nu poate fi interpretată în sensul că părinții pot cere statului să organizeze o anumită formă de predare (a se vedea *Bulski împotriva Poloniei* (dec.), nr. 46254/99 și 31888/02).

62. Curtea se referă, de asemenea, la jurisprudența sa cu privire la locul religiei în programa școlară (a se vedea, în special, *Kjeldsen, Busk Madsen și Pedersen împotriva Danemarcei*, 7 decembrie 1976, §§ 50-53, seria A nr. 23; *Folgerø*, citată supra, § 84; și *Hasan și Eylem Zengin împotriva Turciei*, nr. 1448/04, §§ 51 și 52, ECHR 2007-XI).

Potrivit acestor hotărâri, elaborarea și planificarea programei școlare este de competența Statelor Contractante. În principiu, nu este rolul Curții de a se pronunța în această materie, deoarece soluțiile pot varia în mod legitim în funcție de țară și de perioadă.

În special, al doilea alineat din articolul 2 din Protocolul nr.1 nu interzice statelor ca prin predare și educație să furnizeze informații sau cunoștințe, direct sau indirect, de natură filozofică sau religioasă. Si nu permite părinților de a se opune introducerii unor astfel de subiecte în programa școlară.

Pe de altă parte, deoarece scopul său este de a proteja posibilitatea pluralismului în educație, impune statelor, în exercitarea funcțiilor sale cu privire la educație și predare, de a se asigura ca informația sau cunoștințele incluse în programa școlară sunt furnizate în mod obiectiv, critic și pluralist, permițând elevilor să-și dezvolte gândirea critică, în special cu privire la religie, într-o atmosferă calmă și lipsită de prozelitism. Statului îi este interzis să urmărească un scop de îndoctrinare care ar putea fi interpretat ca o lipsă de respect față de convingerile religioase sau filozofice ale părinților. Statul nu poate depăși această limită (a se vedea hotărârile citate anterior în acest paragraf, §§ 53, 84 (h) și, respectiv, 52).

b. Apreciere asupra faptelor cauzei în lumina principiilor enunțate

63. Curtea nu acceptă argumentul Guvernului potrivit căruia obligația ce incumbă Statelor Contractante în temeiul celui de-al doilea alineat din articolul 2 din Protocolul nr. 1 privește doar conținutul programei școlare și, prin urmare, problema prezenței crucifixului în sălile de clasă ale școlilor de stat excede acestei prevederi.

Este adevărat că o serie de cauze în care Curtea a examinat această prevedere priveau conținutul și aplicarea programei școlare. Totuși, așa cum a subliniat Curtea, obligația Statelor Contractante de a respecta convingerile religioase și filozofice ale părinților nu se aplică doar conținutului materialului de predare și modalității în care aceasta este organizată; această obligație se referă și la “exercitarea” tuturor “funcțiilor” – în sensul celui de-

al doilea alineat al articolului 2 din Protocolul nr. 1 – funcții pe care și le asumă în legătură cu educația și predarea (a se vedea, în principal, *Kjeldsen, Busk Madsen și Pedersen*, citată supra § 50; *Valsamis împotriva Greciei*, 18 decembrie 1996, § 27, *Rapoarte de Hotărâri și Decizii* 1996-VI; *Hasan și Eylem Zengin*, citată supra § 49; și *Folgerø*, citată supra § 84). Aceasta include, fără îndoială, organizarea mediului școlar acolo unde legea națională atribuie această funcție autorităților publice.

Astfel, prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice italiene trebuie plasată în acest context (a se vedea articolul 118 din decretul regal nr. 965 din 30 aprilie 1924, articolul 119 din decretul regal nr. 1297 din 26 aprilie 1928 și articolele 159 și 190 din decretul-lege nr. 297 din 16 aprilie 1994 – paragrafele 14 și 19 supra).

64. În general, Curtea consideră că acolo unde organizarea mediului școlar este atribuită autorităților publice, această sarcină trebuie să fie văzută ca o funcție asumată de stat cu privire la educație și predare, în sensul celui de-al doilea alineat al articolului 2 din Protocolul nr. 1.

65. Așadar, decizia privind afișarea sau nu a crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor publice face parte din funcțiile asumate de statul pârât cu privire la educație și predare și, prin urmare, intră în sfera de aplicare a celui de-al doilea alineat al articolului 2 din Protocolul nr. 1. Aceasta face ca obligația statului de a respecta dreptul părinților de a asigura educația și predarea în conformitate cu propriile convingeri religioase și filozofice să fie pertinentă în materie.

66. În continuare, Curtea consideră că semnul crucii este dincolo de toate un simbol religios. Instanțele naționale au ajuns la aceeași concluzie și nici Guvernul nu a contestat acest fapt. Întrebarea dacă semnul crucii are și o altă semnificație în afară de cea religioasă nu este decisivă în această etapă a raționamentului Curții.

Nu s-a furnizat Curții nicio dovadă a faptului că expunerea simbolurilor religioase pe pereții sălilor de clasă poate avea vreo influență asupra elevilor, prin urmare, nu se poate susține în mod rezonabil că poate sau nu poate influența persoanele tinere ale căror convingeri sunt în proces de formare.

Totuși, este de înțeles că reclamanta ar putea vedea în această expunere a semnelor crucii în sălile de clasă din școlile publice pe care le-au frecventat copiii săi o lipsă de respect din partea statului cu privire la dreptul său de a asigura educația și predarea în conformitate cu propriile convingeri filozofice. Chiar și în acest caz, percepția subiectivă a reclamantei nu este în sine suficientă pentru a atrage o încălcare a articolului 2 din Protocolul nr. 1.

67. Guvernul, pe de altă parte, a explicat că prezența crucifixelor în sălile de clasă din școlile publice, fiind un rezultat al dezvoltării istorice a Italiei, fapt care dă acestui simbol nu doar o semnificație religioasă, ci și una identitară, corespunde astăzi unei tradiții pe care consideră important să o continue. A adăugat că, dincolo de sensul religios, crucifixul simbolizează

principii și valori care au constituit baza democrației și a civilizației occidentale, prezența sa în sălile de clasă fiind, astfel, justificată.

68. Curtea este de părere că decizia de a perpetua sau nu o nume tradiție intră, în principiu, în marja de apreciere a statului pârât. Curtea trebuie să țină seama, totuși, de faptul că în Europa există o mare diversitate între statele componente, mai ales în privința dezvoltării culturale și istorice. Curtea subliniază că referirea la tradiție nu poate deroba statul de obligația de a respecta drepturile și libertățile prevăzute în convenție și în protocoalele sale.

În ceea ce privește opinia Guvernului despre semnificația crucifixului, Curtea notează păreri diferite ale *Consiliului de Stat* și ale Curții de Casație și faptul că nu s-a pronunțat cu privire la acest aspect Curtea Constituțională (a se vedea paragrafele 16 și 23 supra). Nu este rolul Curții să adopte o poziție cu privire la divergența existentă la nivel intern în această privință.

69. Ceea ce este evident este că Statele Contractante se bucură de o marjă de apreciere în eforturile lor de a concilia exercitarea funcțiilor pe care și le asumă în procesul de educație și predare cu respectarea dreptului părinților de a asigura educația și predarea în conformitate cu propriile convingeri religioase și politice (a se vedea paragrafele 61-62 supra).

Aceasta se aplică și la organizarea mediului școlar și la stabilirea și planificarea programei școlare (așa cum a subliniat deja Curtea: a se vedea, în principal, hotărârile citate anterior în *Kjeldsen, Busk Madsen și Pedersen*, §§ 50-53; *Folgerø*, § 84; și *Zengin*, §§ 51-52; paragraful 62 supra). Curtea are, așadar, în principiu, datoria de a respecta deciziile Statelor Contractante în această privință, inclusiv asupra locului pe care îl acordă unei anume religii, cu condiția ca aceste decizii să nu ducă la vreo formă de îndoctrinare (ibid.).

70. În cazul de față, Curtea conchide că decizia dacă crucifixe ar trebui sau nu expuse în sălile de clasă din școlile publice intră, în principiu, în marja de apreciere a statului pârât. Mai mult, faptul că nu există un consens la nivel european cu privire la prezența simbolurilor religioase în școlile de stat (a se vedea paragrafele 26-28 supra) favorizează această abordare.

Această marjă de apreciere, totuși, se îmbină cu supravegherea la nivel european (a se vedea, spre exemplu, *mutatis mutandis*, *Leyla Şahin*, citată supra, § 110), sarcina Curții fiind, în acest caz, să stabilească dacă limita menționată în paragraful 69 supra a fost depășită.

71. Cu privire la acest aspect, este adevărat că reglementând prezența crucifixelor în sălile de clasă ale școlilor se stat – un semn care, indiferent dacă i se dă sau nu și o semnificație laică, se referă, fără îndoială, la creștinism – prevederile respective conferă religiei majoritare din țara respectivă o vizibilitate sporită în mediul școlar.

Acest lucru nu este, însă, suficient ca să denote un proces de îndoctrinare din partea statului pârât și să atragă constatarea unei încălcări a cerințelor articolului 2 din Protocolul nr. 1.

Cu privire la acest aspect, Curtea se referă, *mutatis mutandis*, la hotărârile anterior citate, *Folgerø* și *Zengin*. În cauza *Folgerø*, în care Curtea a fost chemată să examineze conținutul orelor de “creștinism, religie și filozofie” (KRL), a constatat că deși materialul didactic acorda o mai atenție religiei creștine decât celorlalte religii și filozofii, acest lucru nu putea fi interpretat ca fiind contrar principiilor pluralismului și obiectivității, nefiind vorba de îndoctrinare. Curtea a explicat că, având în vedere locul pe care îl ocupă creștinismul în istoria și tradiția statului pârât – Norvegia – această chestiune trebuie să fie interpretată ca intrând în marja de apreciere cu privire la planificarea și stabilirea programei școlare (a se vedea *Folgerø*, citată supra, § 89). Curtea a ajuns la o concluzie asemănătoare în contextul orelor de “cultură religioasă și etică” din școlile turcești, unde programa școlară acorda o mai mare atenție cunoașterii religiei islamice, pe motiv că, în ciuda caracterului laic al statului, islamul este religia majoritară în Turcia (a se vedea, *Zengin*, citată supra, § 63).

72. Mai mult, un crucifix pe un perete este esențialmente un simbol pasiv și acest aspect este important, în opinia Curții, mai ales cu privire la principiul neutralității (a se vedea paragraful 60 supra). Nu se poate pretinde că ar avea o influență asupra elevilor comparabilă cu aceea a unui discurs didactic sau participarea la activități religioase (a se vedea cu privire la aceste aspecte, *Folgerø* și *Zengin*, citate supra, § 94 și, respectiv, § 64).

73. Curtea observă că, în hotărârea sa din 3 noiembrie 2009, Camera a fost de acord cu susținerile potrivit cărora afișarea crucifixelor în sălile de clasă ar avea un impact major asupra celui de-al doilea și a celui de-al treilea dintre reclamanți, care aveau 11 ani și, respectiv, 13 ani la data faptelor. Camera a constatat că în contextul educației de stat, crucifixe, care nu puteau trece neobservate în sălile de clasă, erau în mod necesar percepute ca fiind o parte integrantă a mediului școlar și puteau fi astfel, considerate “simboluri externe puternice” în sensul deciziei din *Dahlab*, citată supra (a se vedea, §§ 54 și 55 din hotărâre).

Marea Cameră nu este de acord cu această abordare. Consideră că această decizie nu poate servi ca fundament juridic în această cauză deoarece situația de fapt din cele două cauze este complet diferită.

Subliniază că cererea *Dahlab* privea o măsură prin care i se interzicea unei învățătoare să poarte ularul islamic în timpul orelor, măsură prin care se urmărea protejarea credințelor religioase ale elevilor și ale părinților acestora și respectarea principiului neutralității confesionale în școli, principiu prevăzut de dreptul intern. După ce a constatat că autoritățile au pus în balanță, în mod adecvat, interesele contrare în cauză, Curtea a decis că, având în vedere mai ales vârsta fragedă a copiilor pe care reclamanta îi avea în grijă, autoritățile nu și-au depășit marja de apreciere.

74. Mai mult, efectele unei mai mari vizibilități, pe care prezența crucifixului o dădea creștinismului în școli, trebuie să fie plasate în următorul context. În primul rând, prezența crucifixelor nu este însoțită de o predare obligatorie a cunoștințelor despre creștinism (a se vedea dreptul comparat din *Zengin*, citată supra, § 33). În al doilea rând, potrivit informațiilor furnizate de către Guvern, mediul școlar din Italia este deschis altor religii. În această privință, Guvernul a indicat că nu este interzisă purtarea fularului islamic sau a altor simboluri sau totemuri cu semnificație religioasă; sunt posibile aranjamente care să fie în concordanță cu anumite practici ale unor religii minoritare; începutul și sfârșitul Ramadanului sunt “adesea sărbătorite” în școli; și educație religioasă opțională poate fi organizată în școli pentru “toate credințele religioase recunoscute” (a se vedea paragraful 39 supra). Mai mult, nimic nu sugerează că autoritățile nu ar fi fost tolerante cu elevii care aparțin unor alte religii sau nu sunt religioși sau care au convingeri filozofice non-religioase.

În plus, reclamantii nu au susținut că prezența crucifixului în sălile de clasă a încurajat dezvoltarea unor practici de predare cu tendințe de prozelitism și nici nu au susținut că al doilea și al treilea dintre reclamanti au experimentat vreodată vreo referire tendențioasă la acest obiect de către vreun profesor în exercitarea funcției.

75. În ultimul rând, Curtea notează că reclamanta și-a păstrat toate drepturile în calitate de părinte de a-și educa și sfătui copiii, de a-și exercita funcțiile naturale de educator și de a-i orienta pe un drum care să corespundă propriilor convingeri filozofice (a se vedea, în special, *Kjeldsen, Busk Madsen și Pedersen și Valsamis*, citate supra, §§ 54 și, respectiv, 31).

76. Așadar, prin decizia de a expune crucifixe în sălile de clasă din școala publică la care au învățat copiii reclamantei, autoritățile au acționat în limita marjei de apreciere lăsată statului pârât în contextul obligației de a respecta, în exercitarea funcțiilor pe care și le asumă cu privire la educație și predare, dreptul părinților de a asigura educația și predarea în conformitate cu propriile convingeri religioase și filozofice.

77. Așadar, Curtea constată că nu a avut loc nicio încălcare a articolului 2 din Protocolul nr. 1, în privința reclamantei. Constată, de asemenea, că nu se pune nicio problemă separată în temeiul articolului 9 din convenție.

2. Cazul celui de-al doilea și al celui de-al treilea dintre reclamanti

78. Curtea consideră că atunci când primul alineat din articolul 2 din Protocolul nr. 1 se citește, așa cum ar trebui, în lumina articolului 9 din convenție și a celui de-al doilea alineat al articolului 2 din Protocolul nr. 1 această prevedere garantează elevilor dreptul de a beneficia de educație într-o formă care respectă dreptul lor de a crede sau de a nu crede. Este de înțeles de ce elevii care sunt în favoarea laicismului pot interpreta prezența semnelor crucii în sălile de clasă din școlile publice ca fiind o încălcare a drepturilor ce decurg din această prevedere.

Totuși, având în vedere motivele expuse în cazul reclamantei, Curtea constată că nu a avut loc nicio încălcare a articolului 2 din Protocolul nr. 1 în cazul celui de-al doilea, respectiv, al celui de-al treilea reclamant. Constată, de asemenea, că nu se pune nicio problemă separată în temeiul articolului 9 din convenție.

II. CU PRIVIRE LA PRETINSA ÎNCĂLCARE A ARTICOLULUI 14 DIN CONVENȚIE

79. Reclamantii susțin că din cauza faptului că cel de-al doilea și cel de-al treilea dintre reclamanți au fost obligați să vadă crucifixul afișat în sălile de clasă ale școlii de stat pe care au urmat-o, toți trei reclamanții, nefiind catolici, au fost supuși unui tratament discriminatoriu față de elevii catolici și față de părinții acestora. Susținând că “principiile prevăzute de articolul 9 din convenție și de articolul 2 din Protocolul nr. 1 sunt consolidate de articolul 14 din convenție”, se plâng de o încălcare a acestui din urmă articol, care prevede:

“Exercitarea drepturilor și libertăților recunoscute de prezenta convenție trebuie să fie asigurată fără nicio deosebire bazată, în special, pe sex, rasă, culoare, limbă, religie, opinii politice sau orice alte opinii, origine națională sau socială, apartenență la o minoritate națională, avere, naștere sau orice altă situație.”

80. Curtea a considerat că, având în vedere circumstanțele cauzei și motivarea care a condus-o la constatarea unei încălcări a articolului 2 din Protocolul nr. 1, în combinație cu articolul 9 din convenție, nu este nevoie să examineze cauza și din prisma articolului 14, separat sau în combinație cu aceste prevederi.

81. Curtea, care notează că nu s-au adus suficiente argumente în susținerea acestui capăt de cerere, reiterează că articolul 14 nu are o existență independentă, deoarece produce efecte doar în corelație cu exercitarea drepturilor și libertăților garantate de alte prevederi ale convenției sau a protocoalelor sale.

Plecând de la ideea că reclamanții au intenționat să se plângă de discriminare cu privire la exercitarea drepturilor și libertăților garantate de articolul 9 din Convenție și articolul 2 din Protocolul nr. 1, pe baza faptului să nu erau catolici și că al doilea și al treilea reclamant au fost expuși afișării crucifixului în sălile de clasă ale școlilor de stat pe care au urmat-o, Curtea nu consideră că acest capăt de cerere ridică o problemă diferită de cea examinată anterior din prisma articolului 2 din Protocolul nr. 1, așadar, nu consideră necesar să examineze acest capăt de cerere.

PENTRU ACESTE MOTIVE, CURTEA

1. *Decide*, cu cincisprezece voturi la două, că nu s-a încălcat articolul 2 din Protocolul nr. 1 și că nu se pune nicio problemă separată în temeiul articolului 9 din convenție;

2. *Decide*, în unanimitate, că nu se impune examinarea capătului de cerere întemeiat pe articolul 14 din convenție.

Redactată în engleză și franceză și pronunțată public în Clădirea Drepturilor Omului din Strasbourg pe data de 18 martie 2011.

Erik Fribergh
Grefier

Jean-Paul Costa
Președinte

În conformitate cu articolul 45 § 2 din convenție și 74 § 2 din regulamentul Curții, sunt anexate la prezenta hotărâre următoarele opinii separate :

- (a) Opinie concordantă a judecătorului Rozakis, căruia i s-a alăturat judecătorul Vajić;
- (b) Opinie concordantă a judecătorului Bonello;
- (c) Opinie concordantă a judecătorului Power;
- (d) Opinie dizidentă a judecătorului Malinverni, căruia i s-a alăturat judecătorul Kalaydjieva.

J.-P.C.
E.F.

© Consiliul Europei/Curtea Europeană a Drepturilor Omului, 2012

Limbile oficiale ale Curții Europene a Drepturilor Omului sunt engleza și franceza. Această traducere a fost realizată cu sprijinul Fondului fiduciar pentru drepturile omului al Consiliului Europei (www.coe.int/humanrightstrustfund). Nu obligă Curtea, care, de altfel, nu își asumă răspunderea pentru calitatea acesteia. Traducerea poate fi descărcată din baza de date HUDOC a Curții Europene a Drepturilor Omului (<http://hudoc.echr.coe.int>) sau din oricare altă bază de date în care Curtea a făcut această traducere disponibilă. Poate fi reprodusă în scop necomercial, cu condiția ca titlul cauzei să fie citat în întregime, împreună cu referirea la dreptul de autor menționat anterior la Fondul fiduciar pentru drepturile omului. Dacă intenționați să utilizați vreun fragment din această traducere în scop comercial, vă rugăm să contactați publishing@echr.coe.int.

© Council of Europe/ European Court of Human Rights, 2012

The official languages of the European Court of Human Rights are English and French. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court, nor does the Court take any responsibility for the quality thereof. It may be downloaded from the HUDOC case-law database of the European Court of Human Rights (<http://hudoc.echr.coe.int>) or from any other database with which the Court has share it. It may be reproduced for non-commercial purposes on condition that the full title of the case is cited, together with the above copyright indication and reference to the Human Rights Trust Fund. If it is intended to use any part of this translation for commercial purposes, please contact publishing@echr.coe.int.

© Conseil de l'Europe/ Cour Européenne des Droits de l'Homme, 2012

Les langues officielles de la Cour Européenne des Droits de l'Homme sont le français et l'anglais. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour, et celle-ci décline toute responsabilité quant à sa qualité. Elle peut être téléchargée à partir de HUDOC, la base de jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme (<http://hudoc.echr.coe.int>) ou de toute autre base de données à laquelle HUDOC l'a communiquée. Elle peut être reproduite à des fins non commerciales, sous réserve que le titre de l'affaire soit cité en entier et s'accompagne de l'indication de copyright ci-dessus ainsi que la référence au Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme. Toute personne souhaitant se servir de tout ou partie de la présente traduction à des fins commerciales est invitée à le signaler à l'adresse suivante: publishing@echr.coe.int.